

Aproximació a l'estructuració territorial de l'Empordà en època romana

R. Plana

L'objectiu d'aquesta comunicació és intentar investigar de quin centre o centres urbans depenia l'actual comarca de l'Empordà durant el període romà. Ens fixarem com les dues possibilitats principals, a partir de les dades existents, són la seva pertinença a la ciutat de *Gerunda* o a la ciutat d'*Emporiae*.

No hi ha dades d'època romana (literàries, epigràfiques, arqueològiques...) que ens permetin un apropament al tema. Per això, pensem, pot ésser viable estudiar els diferents límits donats a la comarca de l'Empordà al llarg del temps, a fi de conèixer les successives transformacions que han anat afectant una divisió espacial primitiva. Aquest estudi s'enfocarà partint de l'actualitat i cap endarrere, per aconseguir tenir una visió més clara dels possibles territoris de *Gerunda* i *Emporiae*, però no en tota la seva extensió, sinó en la part concreta de l'Empordà.

Aquest tema sobre els límits de l'Empordà ja ha estat investigat,¹ però no amb l'objectiu del nostre escrit i, per això, es recolliran únicament les citacions més significatives que aportin informació sobre el concepte d'Empordà vigent en un moment concret. Cal remarcar que, a partir del segle XIII, amb la divisió territorial sobre la base de les vegueries, s'obliden o s'ometen, per motius polítics, les divisions de l'espai tradicionals de Catalunya.² Aquesta situació es prolongarà fins a finals del segle XIX i principalment fins a la divisió territorial efectuada per la Generalitat el 1937, amb les comarques naturals com a base per establir la divisió del territori.

Per aquest motiu, ometrem parlar de les divisions de caràcter polític que van dominar des del segle XIII fins al segle XIX, perquè no tenen una estructura territorial real.

1. A. COMPTE, *Sobre els límits de l'Empordà*, AIEG, 1984, p. 297-336.

2. Pau VILA, *La divisió territorial de Catalunya*, Barcelona, Curial, 1979, p. 41-62.

En canvi, ens fixarem en les opinions dels estudiosos que es preocupen per l'extensió de la comarca, perquè les considerem molt més properes a la realitat del territori.

A. Compte,³ en un article recent on estudia els límits de l'Empordà, proposa la delimitació següent per a la comarca: «el mar a llevant, les muntanyes pirinenques al nord, i els massissos de Bassagoda, la Verge del Mont i les Gavarres a ponent i migjorn». Respecte a la separació entre l'Alt i el Baix Empordà afirma el següent: «Les fronteres entre l'Alt i el Baix Empordà estan constituïdes, sense cap dubte, pel Massís del Montgrí, a llevant, i per les petites serres divisòries entre la vall del Fluvià i del Ter, a ponent [...]».

J. Carandell⁴ creu que el Baix Empordà es troba limitat al sud per Sant Feliu de Guíxols, a l'est pel cap de Begur i un xic més amunt per les illes Medes; pel Montgrí i el Ter al nord, i per Flaçà i les Gavarres, entre els Àngels i Sant Feliu de Guíxols, a l'oest.

J. Pla⁵ atribueix a l'Empordà una forma triangular: «Aquest triangle té el pal de base al nord seguint una línia que va de Cap de Creus, seguint el Pirineu, fins a la intersecció de les muntanyes de les Gavarres amb la comarca de la Selva en els termes de Calonge i Platja d'Aro.» Per a l'Empordanet (Baix Empordà), Pla dona els límits següents: «A tramuntana, el curs del Ter des del Congost de Girona fins al mar; a llevant, el mar; a ponent, la Gavarra; a migdia, la Vall d'Aro [...]».

Pla i Cargol,⁶ el 1945, defensa la delimitació següent: al nord els Pirineus, a l'est la Mediterrània, al sud la Selva i a l'oest la Garrotxa, essent les Gavarres el punt de separació entre el Baix Empordà i la Selva, i la serra del Mont, Serra de Finestres i Rocacorba, com a límits oest i sud-oest. La línia divisòria entre l'Alt i el Baix Empordà es trobaria representada pel riu Fluvià.

La divisió territorial de la Generalitat efectuada el 1937⁷ presenta l'extensió següent per a la comarca de l'Empordà: l'Alt Empordà ocuparia, al nord, des d'Agullana fins a Portbou; a l'est, el mar; a l'oest, d'Albanyà a Bàscara, i al sud, el límit passaria per Bàscara, Saus i Viladamat. El Baix Empordà tindria com a límit nord el massís del Montgrí i els termes d'Albons i Vilopriu; a l'est, el mar; a l'oest, la frontera passaria per Foixà, La Pera, Sant Sadurní de l'Heura i Santa Cristina d'Aro, i al sud, s'estendria fins a Sant Feliu de Guíxols.

Ja al segle XIX, trobem diversos autors que descriuen la zona coneguda amb el nom d'Empordà. Pella i Forgas,⁸ el 1883, dona les dades següents: dels Pirineus fins a Tossa, i per l'interior, la serra de les Gavarres fins a l'ermita de Ntra. Sra. dels Àngels, i deixa Girona fora de la comarca.

El 1892, l'escriptor Torroella i Plaja,⁹ en unes observacions a l'obra de Paella i Forgas, menciona que les comarques de la Selva i de l'Empordà resten separades per la serra-

3. *Op. cit.* nota 1, p. 318 i 335.

4. J. CARANDELL, *El Bajo Ampurdán*, Girona, 1978, p. 13.

5. J. PLA, *El meu país*, obra completa, vol. 7, Barcelona, ed. Destino, 1968, p. 13 i 466.

6. J. PLA I CARGOL, *La província de Girona*, Girona, 1945.

7. LA DIVISIÓ TERRITORIAL DE CATALUNYA, Barcelona, 1937.

8. J. PELLA I FORGAS, *Historia del Ampurdán*, Olot, 1980, (original: Barcelona, 1883).

9. M. TORROELLA I PLAJA, *Breves observaciones a la Historia del Ampurdán del Sr. Pella i Forgas*, Girona, 1892, p. 9-20.

lada que va des del Congost de Girona fins a Fenals d'Aro, i accepta per als altres límits els donats per Pella i Forgas.

Botet i Sisó, el 1878, en un article dedicat a l'Empordà,¹⁰ defensa aquesta delimitació: «Llámesse Ampurdán el territorio comprendido entre los montes Pirineos y la sierra de las Gavarras, y entre el Mediterráneo y Castellfollit; siendo estos límites casi los mismos que tenía en la antigüedad la comarca dependiente de la ciudad de Emporion.» Segons aquest autor, l'Empordà es dividiria en la Garrotxa o l'Alt Empordà, i el Baix Empordà o el Pla. La separació entre aquestes dues zones és molt original, ja que creu que l'Alt Empordà és la part que des dels Pirineus va a Orriols, i s'estén fins a Castellfollit; el Baix Empordà seria la plana que va dels Pirineus a les Gavarres.

P. Madoz,¹¹ el 1840, defineix l'Empordà com la comarca que limita al nord amb França, a l'est amb el Mediterrani, al sud amb el riu Fluvià, i a l'oest i nord-oest amb aquest mateix riu i el partit judicial d'Olot.

Al llarg dels segles XVIII-XVII-XVI i XV¹² es troben repetides mencions del nom Empordà en els documents, i es nota com, malgrat una divisió política que no té en compte la realitat territorial, existeix popularment el concepte de comarca.

Pella i Forgas,¹³ en comentar la creença de molts que Girona és el punt d'enllaç entre l'Empordà i la Selva, menciona l'existència d'un mapa francès del segle XV, on es dona a Girona el nom de capital de l'Empordà, i parla també d'un document, del XV mateix, en què es diu que Bàscara és l'angle d'on parteix l'antiga divisió d'Alt i Baix Empordà.

Altres documents del segle XV es troben esmentats en un article de J. Sobrequés.¹⁴ Entre ells, es troben les citacions següents: «En l'Empordà dit damunt, ço és del Pertús fins a Bàscara, tirant Fluvià avall fins a mar»; «Besalú és frontera i clau, pla i montanya en aquest Empordà.»

Tots aquests exemples serveixen per demostrar que no hi ha una limitació fixa de l'extensió anomenada Empordà. Aquesta, a mesura que es retrocedeix en el temps, és cada vegada més confusa. Els límits nord i est (Pirineus i mar) són acceptats majoritàriament, i hi ha grans divergències quant a la bandes oest i sud. El problema principal de la frontera sud és saber si l'Empordà s'acaba a la ratlla Gavarres-Fenals d'Aro, o si, al contrari, comprèn tota la Vall d'Aro i arriba fins a Sant Feliu de Guíxols. La banda oest també és problemàtica, per tal com alguns autors la situen ja en plena Garrotxa actual, i d'altres fins al Congost de Girona i l'actual límit oest amb la Garrotxa.

Així, doncs, s'aprecia una tendència a relacionar l'Alt Empordà amb tota la zona de Besalú (Garrotxa), i el Baix Empordà amb la zona de Girona. A la vegada, cal observar com és cada cop més freqüent de creure que l'Alt Empordà té com a frontera sud el riu Fluvià.

10. J. BOTET I SISÓ, «Ampurdán», *Revista de Girona*, vol. II, 1878, p. 389-395.

11. P. MADOZ, *Diccionario geográfico-estadístico-histórico de España y sus posesiones de ultramar*, Madrid, Barcelona, ed. Curial, 1849, 1985.

12. *Op. cit.* nota 1, p. 301-303.

13. *Op. cit.* nota 8.

14. J. SOBREQUÉS, *Nuevos datos sobre la guerra civil en el verano de 1462*, vol. XIX, AIEG, 1968-1969, p. 6.

Uns nomenclàtors de la diòcesi gironina del segle XIV¹⁵ mostren la diòcesi dividida en quatre ardiaconats: *Gerundensi*, *Silvensi*, *Bisuldunensi* i *Emporitaniensi*. Els límits donats per a cadascun d'ells es corresponen bastant bé amb els antics comtats d'època alt medieval, exceptuant el de Girona, que abraçaria també part de la comarca de la Selva.

L'ardiaconat de Girona ocuparia, al nord, la platja de Pals, Peratallada, la Bisbal, Púbol, Flaçà, Orriols (punt de separació entre els ardiaconats de Girona, Empúries i Besalú), fins a la serra de Finestres; a l'est, la costa des de la platja de Pals fins a Fenals d'Aro; a l'oest, de Sant Feliu de Pallerols a Anglès; al sud, d'Anglès a Girona, i d'aquí, per les Gavarres fins a Fenals d'Aro.

L'ardiaconat d'Empúries limitaria al sud amb l'ardiaconat de Girona, i formaria com una U fins a Castell d'Empordà i seguint fins a Orriols, on començaria a limitar amb el comtat de Besalú, o menys, per l'itinerari de la Via Augusta.

Seguidament, es tractarà de delimitar els comtats medievals. Hem de tenir en compte que les fronteres entre els comtats s'alteren al llarg del temps, per la qual cosa intentarem fixar-nos principalment en les fronteres dels primers comtats carolingis.

El comtat d'Empúries¹⁶ sembla que s'estenia des dels Pirineus fins a la platja de Pals i Castell d'Empordà, i des del mar fins a l'antiga Via Augusta. Per aquesta banda oest, Orriols seria el punt de separació entre els comtats de Besalú i Girona. Tota la part restant de l'Empordà actual romandria unida al comtat de Girona.

És difícil de saber on finalitzava, al sud, el comtat de Girona, perquè possiblement comprenia tota una part de la comarca de la Selva. Si tenim en compte els nomenclàtors mencionats anteriorment del segle XIV, on es distingeix entre ardiaconat de Girona i ardiaconat de la Selva, amb frontera entre les Gavarres i Fenals d'Aro, i les disputes que, entre el 1180 i el 1343,¹⁷ van tenir la catedral de Girona i el monestir de Sant Feliu de Guíxols sobre la possessió de la Vall d'Aro, podem intuir una dominació del comtat de Girona sobre aquesta zona, però sense que hagi perdut la seva identitat. Sembla que passa el mateix amb la zona de Besalú, ja que conserva la seva personalitat malgrat dependre del comtat de Girona.

Així doncs, el territori acceptat actualment com a Empordà estava dividit antigament en dos comtats, el de Girona i el d'Empúries. Però documents carolingis dels anys 878-881¹⁸ no obliden mencionar una altra subdivisió, els *pagus*, que serien els següents: *pago Emporitano*, *pago Bisildunense*, *pago Gerundense* i *pago Petralatense*. Aquesta subdivisió probablement té més en compte la realitat territorial dels diferents grups socials.

És interessant de fixar-nos ara en qüestions històriques relatives a aquesta època. P. Bonassie,¹⁹ en estudiar la Catalunya de l'any 1000, remarca que en aquest període encara

15. J. M. PONS GURI, *Nomenclatores de la diòcesi gerundense en el siglo XIV*, AIEG, vol. xvii (1964-1965), p. 5-58.

16. A. COMPTE, «Els límits del comtat d'Empúries», *Revista de Girona*, 93 (1980), p. 249-254.

17. J. CALZADA OLIVERAS, «La contenció de la Vall d'Aro», *Estudis sobre temes del Baix Empordà*, núm. 1 (1981), p. 101-120.

18. Ramon d'ABADAL, *Els diplomes carolingis a Catalunya*, vol. II, p. 135 i 138.

19. P. BONASSIE, *La Catalogne du milieu de Xe à la fin du XIe siècle*. vol. I: *Croissance et mutations d'une société*, Tolosa, 1975.

no s'ha entrat en la feudalitat, sinó que hi ha una gran continuïtat de l'estructura d'època visigòtica, que podria tenir uns antecedents molt llunyans. Bonassie apunta concretament a l'època preromana. Així doncs, ens presenta una societat que continua vivint segons els tipus d'organització antics, d'origen romanovisigòtic o preromà. Especifica, a més, que els comtats catalans s'identifiquen majoritàriament amb els *pagus* preromà i romà. R. d'Abadal²⁰ també diu que la divisió carolíngia en comtats es basa en el territori dominat per les ciutats de la baixa romanitat.

Els antecedents antics (comtat i ciutat d'Empúries) sembla que són majoritàriament acceptats pels estudiosos com a precedents de la comarca de l'Empordà, però no hi ha cap treball seriós entorn d'aquest tema, sobre el significat històric d'aquesta estructuració territorial. No s'ha d'oblidar que no tot l'Empordà actual podia dependre d'Empúries, sinó que bona part del Baix Empordà apareix íntimament lligat, durant un llarg període històric, a la ciutat de Girona.

Les referències a divisions territorials d'època visigòtica, a més d'ésser mínimes, són també confuses. Hi ha un document —la Itació de Wamba— considerat avui apòcrif i inventat a finals del segle XII a Toledo, encara que s'accepta un possible reflex d'una situació anterior,²¹ que ens dona les fronteres per a les diòcesis emporitana i gironina: «Empuries teneat de Iustamant usque Bercam de Ventosa usque Gilbam; Gerunda teneat de Palada usque iusta mare, de Alosa usque Pinnam». Tots aquests topònims són avui il·localitzables, malgrat existir algunes hipòtesis sobre el límit de la diòcesi emporitana. Almagro²² creu que el límit nord, *Ventosa*, es correspondria amb Vallventosa; el límit sud, *Gilvam*, seria Celrà; a l'est, *Iustamant*, seria *Iusta mare*, i el límit oest, *Berca*, és per a ell desconegut. Altres autors identifiquen *Berca* amb Bàscara, i d'altres creuen que *Gilvam* és *Silvam* (Selva). És molt difícil d'identificar actualment aquests llocs.

Quant a l'estructura i la base territorial d'època visigòtica, cal tenir en compte l'opinió d'alguns estudiosos del període. E. Albert²³ creu que els visigots no van alterar les estructures i les divisions administratives romanes, i que l'església va fer coincidir els límits de les arxidiòcesis amb les províncies romanes, i els límits de les diòcesis amb les *civitas* i els *pagus* existents. Pierre Vilar²⁴ comenta que en època visigòtica es produeix una revivificació dels grups primitius preromans que van ésser dominats per la romanització, i que aquestes antigues divisions preromanes s'afirmen en les divisions episcopals. Pau Vila²⁵ opina que les *civitas* romanes es transformen, en època visigòtica, en bisbats, i ho raona mitjançant el fet que l'autoritat religiosa va suplir l'autoritat civil en decadència.

20. Ramon D'ABADAL, *Dels visigots als catalans*, vol. I: *La Hispània visigòtica i la Catalunya carolíngia*, Barcelona, Ed. 62, 1968, p. 181.

21. L. VÁZQUEZ DE PARGA, *La divisió de Wamba*, Madrid, 1943.

22. M. ALMAGRO, «Las fuentes escritas referentes a Ampurias», a: *Monografías ampuritanas*, I, Barcelona, 1951.

23. E. ALBERT, *L'Empordà al temps visigòtics i l'Alta Edat Mitjana*, Barcelona, 1970, p. 22.

24. Pierre VILAR, *Catalunya dins l'Espanya moderna*, vol. I: *El medi natural*, Barcelona, Ed. 62, 1964-1966, p. 163.

25. *Op. cit.* nota 2, p. 32.

Finalment, M. Barceló²⁶ mostra com l'organització política de la Tarraconense, durant aquest període, reflecteix únicament una estructura fiscal, essent l'església l'únic cos que manté una homogeneïtat a l'àmbit estatal, i amb molta probabilitat seguint els vells models romans.

De tot això, es desprenen dos punts bàsics que poden ajudar a comprendre l'estructuració territorial antiga. En primer lloc, observem com, en època romana, solament es coneix l'existència en aquesta zona de dues ciutats: *Gerunda* i *Emporiae*. El territori que tenien ambdues ciutats (acceptant els canvis possiblement produïts al llarg del temps) va ésser possiblement reflectit en l'extensió de les diòcesis visigòtiques i alt medievals, i en els primers comtats carolingis.

En segon lloc, observem l'aparició d'una sèrie de zones amb personalitat pròpia: Besalú, la Selva, Perelada, a part d'Empúries i Girona, que podrien reflectir el que P. Vilar²⁷ anomena revivificació de grups primitius. Podrien ésser pobles preromans sotmesos pels romans, que van recobrar la seva personalitat a partir de l'època visigoda. Un d'aquests pobles podria ésser els *oossitani*, coneguts per mitjà d'unes *tabellae defixionis* trobades a Empúries.

Un fet que cal destacar és la tradicional creença d'unir tota la comarca de Besalú a l'Alt Empordà, sobretot tenint en compte que el comtat d'Empúries té com a límit oest la Via Augusta, i resta exclosa tota aquesta àrea. En aquest punt, creiem que és interessant de fixar-nos en l'evolució de la ciutat d'Empúries. La importància d'aquesta ciutat en època romana comença a minvar durant l'alt imperi, contemporàniament al creixement de *Gerunda*. En època visigòtica, trobem una *Gerunda* molt florent, i en època carolíngia es veu com la diòcesi de Girona ha absorbit ja la d'Empúries, malgrat que Empúries continuà conservant la seva identitat, tal com es desprèn de la divisió de la diòcesi gironina en quatre ardiaconats, un d'ells l'*Impuritanensis*. Aquesta situació devia plasmar-se, evidentment, en el territori mitjançant una pèrdua de terres que acumulava el comtat de Girona en detriment del d'Empúries. Es podria formular la hipòtesi que aquesta zona de Besalú restava ocupada en època preromana per un grup humà amb identitat pròpia, que va ésser dominat durant la romanització i passà a dependre directament de la ciutat romana d'*Emporiae*. En època alt medieval tornà a ressorgir aquesta població en el comtat de Besalú, però no sotmès a Empúries sinó a Girona. Es podria pensar que una de les zones ocupades per *Gerunda* arran de la decadència emporitana fou aquesta. Això explicaria el fet que s'esmenti repetidament que l'Alt Empordà s'estén per gran part de la Garrotxa actual, com a reflex d'una situació històrica anterior de la qual el poble ha guardat memòria.²⁸

Pel que fa a la comarca del Baix Empordà, podem suposar que, durant l'època romana, formava part del territori de la ciutat de *Gerunda*, igual que, en el període alt medieval formava part del comtat i de la diòcesi de Girona. Amb el pas del temps, es van esborrant aquests lligams amb Girona i es consolida una comarca del Baix Empordà com a

26. M. BARCELÓ, «Visigots i àrabs», *Història de Catalunya*, dirigida per J. Nadal i P. Wolff, Barcelona, 1983, p. 224-229.

27. *Op. cit.* nota 24.

28. A. PRIETO i R. PLANA, «Algunos problemas de la romanización en la Garrotxa», comunicació presentada a l'*Jornades Internacionals d'Arqueologia Romana*, Granollers, 1987.

entitat diferenciada del que més tard seria el Gironès. Potser la divisió de l'Empordà entre Alt i Baix recorda aquesta diferent estructuració territorial d'època antiga. Comprovem també com molts dels escriptors que tracten el tema dels límits d'aquesta comarca tendeixen a vincular-la amb Girona.

El territori de la ciutat romana de *Gerunda* sembla que s'estendria fins al mar seguint les Gavarres i entrant a la plana del Baix Empordà. Actualment, portem a terme un treball d'investigació (tesi doctoral) sobre la morfologia històrica del territori del Baix Empordà en època romana. Com a avanç, es pot parlar d'unes centuriacions, en procés d'estudi, que s'adapten bastant bé a la ciutat de *Gerunda* i s'estenen per tot el Baix Empordà. L'estudi complet d'aquestes centuriacions i del conjunt territorial, tant pel que fa a l'estructuració de l'espai, com a l'organització i el funcionament intern d'aquest territori, ens podrà informar sobre la història d'aquesta comarca durant el període romà.

Un dels problemes principals pel que fa als límits és la frontera entre les dues ciutats romanes, *Gerunda* i *Emporiae*. Aquest límit podria coincidir amb el límit sud del comtat d'Empúries en relació amb el comtat de Girona, i podria ésser reflectit posteriorment mitjançant la divisió entre Alt i Baix Empordà.

En l'actualitat, encara no hi ha una opinió unànime sobre les fronteres entre els dos Empordans. Darrerament, se sol acceptar la divisió de la Generalitat, que se situaria entre Albons i Vilopriu. També, hem vist que és molt comú prendre com a fites el massís del Montgrí i el riu Ter. Però observem que, en retrocedir en el temps, la frontera sembla quedar més amunt, i es mencionen com a llocs terminals el riu Fluvià i Bàscara.

La frontera entre els comtats i els ardiakonats de Girona i Empúries, per la part de l'actual Baix Empordà, és molt estranya, en la mesura que s'endinsa per la plana, forma una U, i deixa fora part del pla ja proper a la muntanya. Així, el riu Ter i el massís del Montgrí formarien ja part d'Empúries. Una direcció semblant a aquest límit, la trobem en el camí que unia Empúries amb Girona que, malgrat no tenir el mateix recorregut, però sí un de molt semblant, forma també, després de Girona i Madremanya, un endinssament en forma de U en el que és la plana del Baix Empordà. Aquest recorregut no és el més recte per anar de Girona a Empúries, ja que fa molta volta. Per J. Casas i E. Sanmartí²⁹ la funció d'aquesta via seria la de comunicar els petits nuclis situats en el Baix Empordà i les Gavarres. Amb les dades existents no hi ha encara prou elements per aclarir aquesta frontera.

La frontera sud del territori de *Gerunda*, tenint en compte els límits entre els ardiakonats de Girona i la Selva, i les lluites entre Girona i Sant Feliu de Guíxols per la possessió de la Vall d'Aro en època medieval, es podria situar a les Gavarres fins a Fenals d'Aro. Aquesta mateixa frontera és considerada per molts autors com a límit sud per al Baix Empordà.

Per acabar, remarquem que no necessàriament les fronteres entre *Gerunda* i *Emporiae* van romandre inalterades al llarg del període romà, sinó que, molt possiblement, van ocórrer modificacions quant al territori dominat per cadascuna.

29. J. CASAS i E. SANMARTÍ, «El camí d'Empúries. Aproximació a la xarxa viària del Baix Empordà», *Informació arqueològica* [Barcelona], 33-34 (1980), p. 59-63.